

Hasonlat és határozottság

A hasonlat és határozottság összefüggéséből a hasonlatok, hasonlítások jellegzetesebb felének, a hasonlónak és a határozottságnak a kapcsolata a lényegesebb; közelebbről a hasonló kifejtésében részt vevő főnév határozottságának jellege tart elsősorban érdeklődésünkre számot (mind a mai nyelvben, mind pedig a határozottság kifejezőeszközeinek formálódása idején, a régi magyarban). Azért, mert a hasonlított (ami előhívja a hasonló képzetét s így a hasonlatot) nemigen különbözik – a határozottság szempontjából – az adott szöveg többi részétől (s amit elsősorban vizsgálunk: főnévétől vagy főnévi szerkezetétől), lényegében ugyanúgy viselkedik, ugyanolyan módon jelenik meg a nyelvhasználat során, mint a szövegnek más, a hasonlattól független szerkezetei. Nincs ok arra, hogy esetében másféle szabályok vagy nyelvi szokások érvényesüljenek, a szöveg folyamatában természetes és szokásos helye van. Akár van mellette (s nem mellékes a forikus jelölések szempontjából, hogy sok esetben – kivált a köznyelvi hasonlatokban –: utána) hasonló, akár nincsen, a szöveg létrehozójának ettől függetlenül kell eldöntenie, hogy az adott kommunikációs szituációban miként, határozott vagy határozatlan formában jelenítse-e meg. Ebbe nem szokott beleszólni az, hogy része-e valamiféle hasonlításnak, vagy sem. – „Mint komor bikáé, *olyan a járása*” – itt határozott formában állna a *járása* akkor is, ha nem hasonlat része lenne, ha például *komor és vad a járása* szerkezetűre silányítanánk Arany verssorát. Ez a főnév itt határozatlan névelős vagy névelőtlen nem is lehetne, azért sem, mert az előző verssorokból határozottan tudjuk, hogy kinek a járásáról van szó, s ez a meghatározó e vonatkozásban, és azért sem, mert az adott grammatikai szerkezetbe egyébként is szinte beépült, az ilyenekkel együtt jár a határozott névelő. – „*A királyné fehér volt, mint a fal.*” (Gárdonyi, l. ÉrtSz. *mint a.*) – ha itt még a hasonlat előtt lezárulna a mondat, akkor is ugyanilyen lenne a főnév határozottság szerinti minősítése, mert az, hogy e királynéről mint ismertről beszélünk-e, az nem ettől, hanem más tényezőktől, ez esetben a szövegelőzménytől függ. (Ugyanez a hasonló megengedne határozatlan formát is, ha ez lenne az, amit megkíván a teljesebb szöveg: *Egy királyné* csak legyen fehér, mint a fal!, *Egy királyné* jött be, fehér, mint a fal.)

A másik pólus, a hasonlat másik része azonban más helyzetben van: a hasonlót kifejező főnévvel vagy főnévi szerkezettel (és valamelyest a hasonlót kifejtő részben megjelenő egyéb főnevekkel vagy főnévi szerkezetekkel is) más szempontok szerint kell eljárnia a hasonlóság tekintetében a min-

denkori szövegalkotónak. Míg a hasonlított határozottságának milyensége a szöveg folyamányaként szokott alakulni, a hasonló határozottsága ettől meglehetősen függetlenséget élvez. (A fentebbi Toldi-sort folytatva:) „*Mint a barna éjfél, szeme pillantása, / Mint a sértett vadkan, fú veszett dühében*” – az „éjfél” és a „vadkan” (Miklóssal ellentétben!) nem voltak eddig témái a szövegnek; a hasonló általában nem is kapcsolódik tárgyszerűen oda, kívülről jön, éppen a hasonlítás okán, s természetesen valamilyen hasonlóság következtében. Amihez hasonlítunk, lehet egészen meghökkentően váratlan, távoli is („mint pici *denevérek*, puha / szárnyakon száll a korom, / s lerakódik, mint a *g u a n ó* / keményen, vastagon.” (József Attila: A város peremén) stb.), de lehet a hasonló akár a szóismétlésig is közeli a hasonlítotthoz („*Els ő t é t* ült lelkem, mint a *sötét árnyék*” (Arany János: Toldi estéje 4: 2), s lehet szinte kiszámítható, várható (a gyakoribb szóláshasonlatok alkalmazásánál, l. ... *mint a hal a vízben*; ... *mint a pinty*). Mindez sok mindentől függ (korstílus, műfajok, szerzői habitus, szubjektív hangulat, tudatos szerkesztésmód stb. következménye), de mindegyik esetben – és szempontunkból most ez az érdekes – új és újszerű elem szokott lenni a szövegben a hasonló, olyan dolog, amit előzőleg nem említettek, és ami nem is ténylegesen része vagy valamiképpen velejárója a szituációnak.

A hasonlítás és a határozottság kérdésköre itt ér össze igazán, annak következtében, hogy az ismertként való megjelenítés és a szöveg folyamatában előzetesen meg nem jelenés találkozik a hasonlaton – a hasonlón – belül. A p r e z e n t á l á s lép tehát előtérbe. A prezentálás a nyelvközösség számára nyilvánvaló és általános ismertségre, közös ismeretekre való hivatkozás (s az ismertség jelzésének módja, nyelvi kifejeződésformája). Prezentálás esetében nincs szükség szövegbeli azonosíthatóságra (anafora, katafora), se a jelenlevőre, jelenlevőségekre való rámutatásra (deixis), ezek nélkül mutathatunk fel valamit mint ismertet, tudottat, jelezhetjük azonosíthatóságukat, határozottságukat. (Vö. GALLASY: Zsilka-Emlékkönyv 1990, 108, 110; TNyt. II/1. 725, a hasonlatok összefüggésében is: 726.) A hasonlatban amihez hasonlítunk, az a szöveg szerinti új elem, ugyanez viszont mégsem lehet igazán új az olvasó, a hallgató számára, mert így értelmét veszítené a hasonlítás. A hasonló lehet a mondandó újat közlő része, ha akként értelmezzük, az addigi témához kapcsolódó réma, amelynek azonban újszerűsége ellenére mégiscsak ismertnek, mindenki tudatából előhívhatónak kell lennie. Hasonlítani olyanhoz érdemes, amit ismer, fel tud idézni, vagy pedig el tud képzelni, meg tud jeleníteni magának az olvasó: „*Mint kutyák közé ha nyulfiat lökének*” (Arany: Toldi 3:4); „*Mint a Montblanc csucsán a jég*” (Vajda János: Húsz év múlva); „*ő zwue olyan mikeppen az tengyer mindenkoron bwzog*” (Székelyudvarhelyi Kódex 349); „*mikeppen az eztőn kiuel a barmot kezeritic hog az igat vongá*” (Nagyszombati Kódex 181), stb.

Ez a megállapítás, hogy a hasonló újként, sokszor váratlan újdonságként jelenik meg, míg a hasonlított ezzel ellentétben szervesebben illeszkedik a szövegbe, ellentmondásban látszik lenni azzal a megállapítással, amely éppen megfordítva, azt emeli ki, hogy a hasonlat éppen akkor jelenik meg a szövegben, ha valamilyen újhoz, ismeretlenhez érkezünk (ezúttal ez a hasonlított), s ezt valami megszokotthoz, ismerős dologhoz hasonlítjuk, s így a hasonló, ez a már valahonnan ismerhető képi elem „szelídíti számunkra valóvá” (vö. KEMÉNY GÁBOR, *Képekbe menekülő élet*. 1993, 101, és DEME LÁSZLÓ, idézi KEMÉNY uo.) Az ellentmondás látszólagos, a „szöveg szerinti új – nem új – részben új” meg a „tartalmilag új – de általánosan ismert” kérdések kettősségéről, más irányú megközelítéséről van szó. Tartalmilag a hasonlított gyakran nem új; de szokott lenni új is, igaz, hogy új volta többnyire csak viszonylagos, mert nem más, mint az eddigieket továbbvivő mozzanat, a szöveg témájába, szépprózai szövegben a cselekménybe beleillő, azt folytató elem. Ennek megfelelően a határozottság szempontjából a hasonlított többnyire ismertnek, határozottnak minősül, és ilyen nyelvi kifejezési formát kap (mint általában az, ami a szövegben már említettett, és mint sok esetben az is, ami az említettek körébe beletartozó elem). Hasonlóképpen a másik oldalon: tartalmilag ismertnek, valahonnan már ismerősnek kell lennie a hasonlónak, s ez meg is mutatkozik a határozottság kifejezésében. Ám ez az ismertség egyáltalán nem a folyó szöveg adta határozottság szokott lenni, szöveg szerinti ismertségről, forikus összefüggésről (a hasonlított irányába) általában nincs szó, a szövegösszefüggés szerinti új dolog az, ami mint általánosan ismert megjelenik. – A szöveg szerinti említettségéből fakadó határozottság és az attól elvonatkoztatott, prezentatív, általános ismertségre hivatkozó határozottság (ill. határozatlan-ság) kerül itt egymás mellé vagy vetül egymásra.

A prezentálásban a névelőknek, névelőhasználatnak fontos szerepe van, így a névelőzés mikéntje sajátos szemszögből jellemzi hasonlatainkat a kezdetektől – a névelők kialakulásától – fogva napjainkig. A mai magyar nyelvben ez elsősorban a *mint* után (közvetlenül) megjelenő (jelzős vagy jelzőtlen) főnevek előtti névelőhasználatban mutatkozik meg, s abban a ve-gyes képből, amely ezekből a látszólag szabad variációkból és némiképp ok nélkülinek tetsző, valójában többé-kevésbé magyarázható ingadozásokból tevődik össze. Mint tudjuk, a *mint* (*akár*, *mintha*) utáni névelő lehet *a*, *az*; *egy*; \emptyset ; mind a határozott, mind a határozatlan névelő, mind a névelőtlen-ség megjelenik ilyen helyzetben. Ha az élő nyelvszokást, akár saját nyelvhasználatunkat nézzük, akkor is láthatjuk ezt (mondhatunk ilyeneket: „Olyan lassú, *mint a csiga*”; „Úgy jött, *mint egy csiga*”; „Hirtelen visszahúzódott, *mint a csiga a házába*”), ha szóláshasonlatainkat vizsgáljuk, akkor is hasonlító a helyzet (vö. „*olyan szép, mint az angyal*”, ill. „*olyan szép, mint egy an-*

gyal”; „olyan, mint egy mennyei lajtorja”, ill. „olyan, mint a mennyei lajtorja” [O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások *angyal* és *lajtorja* a.], stb.) A szóláshasonlatokat vizsgálva jól látszik, amit a nyelvhasználók is általában éreznek: vannak típusok, amikor nem használható az egyik névelő (névelőzési típus) a másik helyett; a másik két lehetőség bizonyos körökben való felhasználhatósága mellett az *a*, *az* (a határozott névelő) gyakorisága nagyobb vagy jóval nagyobb. Mindamellelt bőven találunk szépírói szövegekben is a háromféle használatra és változtatásukra példát; (kissé visszanyúlva az időben) például Krúdynál gyakran még egy típuson belül is, hasonló főnevek előtt is: „köszönetnek, mint pletykahordó öregasszonyok fejkötőikben”; „oly mélyen hallgatnak, mint az utazó nő a postakocsi sarkában”; „úgy állott, mint egy öreg asszonyka, aki a családi ezüstöt őrzi” (idézi őket – másféle szempontból – KEMÉNY GÁBOR i. m. 98), vagy láthatjuk akár Aranynál is ugyanannak a szerkezetnek egymást követő sorokban megjelenő más-más névelőzésű variációit: „Mint a madár a fészkére, / Szomju vándor hűvös érre, / Mint a gyermek anyáölbé: / Vágyom én e nyájas körbe” (Arany János: Itthon).

Hogy mikor melyik megoldás valósul meg ma e lehetőségek közül, az azért nem csupán szubjektív választás függvénye, hanem többféle ok is befolyásolhatja. Így: a főnév fajtája (anyagnév, fajnév, elvont főnév, tulajdonnév); a főnév jelzős vagy jelzőtlen volta s e jelző fajtája; a főnév helye szórendileg és helye a hosszabb hasonlón belül; a rémához, az azonosító predikatív szerkezetekhez, a mód- és állapothatározókhoz, a hasonlító szerepű határozókhoz társuló névelőzési szokások hatása; a határozott névelővel való jelölés gyakoriságában mutatkozó, általános emelkedő tendencia; a szólások többé-kevésbé állandósult, valamelyik használati forma mellé lekötődő alakjai; a névelő nélkülség archaikus színezete, stb.

Kitüntetett helye van a hasonlat és határozottság, hasonló és prezentálás összefüggésében annak a nyelvtörténeti korszaknak, amikor a határozottság erősen mozgásban lehetett, a névelők alakulóban, a prezentáló funkció kiteljesedőben volt: az ómagyar korban, jobbra a kései szakaszában. Ekkor a kódexekben virultak a hasonlatok. (Latin mintáik a határozottságbeli jellemzőiket nemigen érinthették, e téren az egyik leglényegesebb elem, a névelők hiánya következtében.) Ezért itt a történeti vizsgálat sok tanulsággal jár, a névelőtlen és (különféle) névelős hasonlatok jellemzőinek összehasonlítása tovább visz, tovább vihet a határozottság alakulásának megismerésében. – Ezúttal itt azonban már csak egy másféle, a korábbiakkal kapcsolatos kitérőre van lehetőség – és szükség.

A hasonlóról fentebb azt mondtuk, hogy bár tartalmilag ismerős, annak kell lennie, a folyó szöveghez képest mégis jellemzően új. Ez alól is van kivétel természetesen. – Nem arra gondolok, amikor egy (ezúttal leginkább:

művészi) szöveg alkotója a hasonlatba olyan hasonlókat keres, melyeknek köre rokon a hasonlítottakéval, természetes módon csatlakoznak egymáshoz, s ilyen szempontból egységes az egész alapszöveg, – hiszen ilyen esetben is új szokott lenni a szövegösszefüggés számára a hasonló, minthogy bármelyik megjelentethető lenne itt a kínálkozó elemek közül, nem tudható előre, hogy melyiküket választja a szerző; ténylegesen pedig egyik sem szerepel a szövegelőzményben. Ilyen, várható körből kiemelt, de mégsem eleve meghatározható hasonló lehet például a Toldiból a már idézett *sértett vadkan, komor bika* is, vagy Márai két hasonlata ebben a mondatban: „legszívesebben pap lett volna Buddha valamelyik kolostorában, ahol a beretvált fejű szerzetesek oly közömbösek, *mint a sás a szent tavakban*, s a fájdalom úgy pereg le a lélekről, *mint a vízcsepp a lótoszlevélről*” (Márai Sándor: Szindbád hazamegy. 1992, 114–5), l. még Nagyszombati Kódex (202): „Vram mindenható isten[eg] atte zentid veragoznac *mikeppen a lilium alleluia*”, stb.

A kivétel tehát nem az előbbi típust jelenti, hanem az a kivételes, ha magának a szövegnek a témája volt az, ami hasonlóként megjelenik. Ilyen attrakciót a mindennapi nyelvhasználat – s a szóbeliség – nemigen szokott bemutatni, inkább költői tett az ilyen. Ahogyan Tóth Árpád egy régi ház előtt mereng (Egy régi ház előtt c. versében): a két első versszak képei és gondolatai e házhoz fűződnek, majd ezután következik a hasonlat, amelyben a hasonló szintén erre vonatkozik, éppen erre utal vissza: „Itt, lelkem, megpihennél, lennél, *mint régi ház*”. Vagy Ady versében az utolsó sorok hasonlata, hasonlója: „Szívünk olyan olyan üres lesz, / *Mint a mámort adó pohár*” (Van olyan perc), amely szinte mindent visszahoz, amit az egész vers addig hosszabban éreztetett.

Az ilyen visszatekintő hasonlat azokban a versekben vagy olyan míves prózában jelenik meg leginkább, melyekben a hasonlót részletezi, kifejti a szerző, s ezáltal össze is fonódhat a hasonlítottal, sőt a lényegesebb, a fontosabb résszé is válhat (vö. ZLINSZKY ALADÁR in: A magyar stilisztika útja. SZATHMÁRI ISTVÁN 1961, 284; KEMÉNY GÁBOR i. m. 99). – Előfordulhat azért ilyen jelenség mindennapi szövegeinkben is, bár inkább a tényleges összehasonlítások, semmint a költőinek mondható hasonlatok körében, pl. „Elkísérték gyerekeiket a buliba, először csak nézték ott a jókedvűen szórakozó fiatalokat, később meg azon kapták magukat, hogy ők is olyan vidáman járják a táncot, *mint az egész társaság*.”

A határozottság tekintetében számunkra itt a lényeges az, hogy ilyen hasonlításban a hasonló a többi esettől eltérően már említett a szövegben, határozottságát, ismertségét ezúttal ettől az említettségtől nyeri, a szövegen belül kapja, nem pedig attól függetlenül (bár attól függetlenül is lehet határozott, ismerhető, összefonódásukról l. később, az utolsó példa kapcsán). A

szövegből való ismerhetőség tényét jelezni szokták a határozottság kifejező-eszközeivel is; ma az efféle jelzés bár szokásos, nem feltétlenül szükséges, szemben a régi nyelvnek erős anaforajelölő igényével. A jelölésre a határozott névelő használatán kívül az *e* (*ez*) mutató névmás alkalmazása természetes még. Tóth Árpád-verseknél maradva, például: „Az ágya szélén ültem, *s mint e sötét, kopott ágy, / Oly gyűrött volt szívem,*” (Egy leány szobájában); s a kódexek világából: „Azert lattyoc efföldet, es tuógoc hog igõn nag, ... lattyoc a napot, es vg tartyac ... naglaga nolc anne *minth efföld*” (NagyszK. 230; *e föld*, esetleg ‘ez a föld’). – Minden bizonnyal az egykori erőteljes anaforikus eszköznek (az *e*, *ez*-nek), a szövegbeli főtémát is egykoron kiemelő, megjelölő rámutatószónak a hasonló helyzetben való felhasználása, esetleg továbbélése jelenik meg itt.

A hozott költői példában is, a kódexbeliben is, s a fönti mai élőnyelvi mondatban is az *e*, *ez* jelenik meg a visszatekintő hasonlónak a főneve előtt; ez jellemző, de nem szükségszerű. Az *az*, *a* már a régiségben, a kódexekben is megjelenhetett elégséges visszautaló eszközként, a későbbi időkben pedig egyre inkább (s l. még az *ez* + *a/z*/, névmás + névelő ilyen használatát is). Sőt, van olyan helyzet is, amikor az *ez* (*e*, *ez* + *a/z*/) szerkesztésű visszautalás nem is lehetséges. Így van ez például Gion Nándor könyvében (A kárókatónak még nem jöttek vissza. Újvidék. 1977, 156), ahol a mű végefelé ez áll: „Sírt Burai J., vonított, *mint a megkínzott állatok*, beleüvöltött a mocsos felhőkbe.” Burai J. síró üvöltése a hasonlat révén szinte az egész könyvet, annak legerősebb hatásait idézi vissza. Az *ez*-zel ennyi irányba, a szövegben többfelé és ennyire messzire nem lehetne utalni. Ezenkívül a „*mint a megkínzott állatok*” nem csupán visszautal, hanem az adott szituáció eseménye, s mint ilyen, éppenséggel az előzmények ismerete nélkül is értelmezhető lenne, pusztán az adott helyzeten belül. Ekkor is így, határozott névelővel lenne megfogalmazható. Prezentáló szerepű is itt a névelő. Csakhogy az, amire mint ismertre hivatkozik általa az író, az éppen magából a műből, a teljes szövegből ismerhető meg: a prezentálás tárgya és a visszatekintő hasonlat tárgya egy és ugyanaz.